

LITERATUURBULLETIN

RELATIES EN SEKSUALITEIT, 2004, nr. 1

Inhoud

Ontvangen/54

Recensies/55

Charles Picavet

Wiederman, M.W., & Whitley Jr., B.E. (Eds.) (2002). *Handbook for conducting research on human sexuality*/55

Koos Slob

Knegtering, R. (2003). *Antipsychotic Treatment and Sexual Functioning: Role of Prolactin*/56

John Vincke

Maasen, T. (2002). *Narcistische krenkingen. Psychotherapie voor homoseksuele mannen*/57

Greta Bolle

Nicolai, N. (Red.) (2003). *Handboek Psychotherapie na seksueel misbruik*/57

Alfons Vansteenwegen

Gurman, A.S., & Jacobson, N.S. (Eds.) (2002). *Clinical handbook of couple therapy (third edition)*/59

Greta Bolle

Willi, J. (2003). *Psychologie van de liefde. Jezelf ontwikkelen door partnerrelaties*/59

Sanderijn van der Doef

Vissel, A. (2003). *Vrijen enzovoort*

Maderas, L., & Maderas, A. (2003). *Het opgroeiboek voor jongens. Alles wat jongens moeten weten over hun veranderende lichaam en gevoelens*

Burggraeve, R. (2002). *Lief, liever, liefst. Een relatieboek voor jongeren*/60

Jana Slob

Vissel, A. (2003). *Vrijen enzovoort*/61

Griet de Cuyper

Cohen-Kettenis, P.T., & Pfäfflin, F. (2003). *Transgenderism and Intersexuality in Childhood and Adolescence*/62

Seksuologische Tijdschriften/63

Ontvangen

Atkins, D. (Ed.) (2002). *Bisexual women in the twenty-first century*. New York: The Haworth Press, 283 pag., US\$ 24,95

Reichard, U.H., & Boesch, C. (Eds.) (2003). *Monogamy. Mating strategies and partnerships in birds, humans and other mammals*. Cambridge: Cambridge University, 278 pag., £ 30,00.

Schaap, M., & Skubisz, E. (Red.) (2003). *Kinderen en seksualiteit. Een positieve bijdrage*. Amsterdam: Janusz Korczak Stichting/Uitgeverij Narratio, 184 pag., • 15,00.

Segraves, R.T., & Balon, R. (Eds.) (2003). *Sexual Pharmacology. Fast facts*. New York/London: W.W. Norton & Company, 320 pag., £ 15,95.

Widlöcher, D. (Ed.) (2002). *Infantile sexuality and attachment*. London/New York: Karnac, 166 pag., US\$ 79,00.

Wijsen, C., & Rademakers, J. (2003). *Abortus in Nederland 2001-2002. Verslag van de landelijke abortus-registratie*. Delft: Uitgeverij Eburon, 75 pag.

Wiederman, M.W., & Whitley Jr., B.E. (Eds.) (2002). **Handbook for conducting research on human sexuality**. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 532 pag., • 68,99.

Wetenschap is er zeker niet alleen om feiten te verschaffen. In de eerste plaats is wetenschap bedoeld om op een systematische manier inzicht te geven in het hoe en waarom van deze feiten. Het doel van wetenschap is dus de ontwikkeling van theorie. De juistheid van theorieën moet met goed onderzoek worden onderbouwd. De kwaliteit van onderzoek hangt grotendeels af van de gebruikte methoden. Zowel in theoretisch als in methodologisch opzicht staat de seksuologie volgens de auteurs van het 'Handbook for conducting research on human sexuality' echter nog in de kinderschoenen. In die zin is het boek bedoeld als een soort opvoedingsondersteuning.

Seksualiteit is een onderwerp dat vanuit verschillende disciplines wordt onderzocht met methoden die in de verschillende disciplines gangbaar zijn. De seksuologie is geen wetenschap met een eigen arsenaal aan methoden en technieken. Toch zijn er bij seksuologisch onderzoek kwesties die specifiek aan het thema vastzitten. Seksualiteit is een onderwerp waar mensen niet makkelijk over praten. Ook is het verweven met allerlei morele overwegingen. Het is niet alleen lekker of niet lekker, maar ook gezond of ongezond, of zelfs goed of (nog vaker) slecht. Daarnaast komt de onderzoeker vanwege het multidisciplinaire karakter van de seksuologie voor vragen en methodologische problemen te staan die beoefenaren van andere wetenschapsgebieden niet of minder kennen.

In het boek wordt in het bijzonder ingegaan op de sociaal-wetenschappelijke kant van het seksuologische onderzoek. Het boek begint met een hoofdstuk over theorie. Vervolgens wordt in twee hoofdstukken zeer uitgebreid ingegaan op betrouwbaarheid en validiteit. Diverse methoden van dataverzameling worden in het boek besproken, zoals observatie, focusgroepen en het bijhouden van dagboeken. Ook psychofysiologisch onderzoek naar seksuele opwinding komt aan de orde (in een hoofdstuk van Erick Janssen). Alle methoden worden kritisch tegen het licht gehouden op betrouwbaarheid en validiteit. Als het gaat over data-analyse, komen technieken aan de orde als regressie- en covariantieanalyse en meer kwalitatieve inhoudsanalyse. Meer in het algemeen wordt ingegaan op hoe resultaten van onderzoek te interpreteren zijn, op de waarde van crosscultureel onderzoek en op diversiteit.

Daarmee komt veel aan de orde, maar geenszins alles. Ik mis een aantal onderwerpen, waarvan er volgens mij een aantal basaal zijn. Vooral mis ik de meest voorkomende methoden van dataverzameling: het survey-onderzoek en het interview. Surveys komen soms zijdelings aan de orde, maar dan meestal om de waarde van dergelijk onderzoek in twijfel te trekken. Een grondige analyse van de sterke en zwakke punten van dergelijk onderzoek (zoals wel is gedaan bij de eerder genoemde methoden) zou meer op zijn plaats zijn geweest. Individuele interviews worden eigenlijk helemaal niet besproken. Daarnaast vind ik het jammer dat er geen relatie is gelegd tussen onderzoek en wat je daar

vervolgens mee kan in hulpverlening en preventie. Als de seksuologie al een wetenschap op zich genoemd kan worden, dan is het toch een behoorlijk toegepaste wetenschap. Ik had het goed gevonden als de toepassingsgebieden ook een plek in het boek hadden gehad.

Naast deze onderwerpen mis ik datgene wat seksuologisch onderzoek uniek maakt. Er wordt niet geschreven over het multidisciplinaire karakter van de seksuologie. Helaas krijgen we dus geen inzicht in de kracht en beperkingen van een multidisciplinaire benadering. Ook komt de ethiek van onderzoek naar seksuologische kwesties slechts zijdelings aan de orde. Er is geen hoofdstuk gewijd aan maatschappelijke krachten en hoe daarmee om te gaan. Ook de vraag hoe om te gaan met respondenten die moeite hebben te vertellen over hun seksleven wordt niet beantwoord. Wat is de rol van sociale wenselijkheid? Wij weten het niet. Daarmee is het grootste deel van het boek net zo interessant voor onderzoekers die niks met seksualiteit hebben als voor hen die zich wel met seksuologisch onderzoek bezighouden. Wel gaan alle voorbeelden in het boek over seksuologisch onderzoek.

Toch is het daarmee geen slecht, vervelend of onbruikbaar boek. De hoofdstukken zijn doorgaans goed leesbaar geschreven en de onderwerpen zijn misschien niet nieuw, maar toch in ieder geval goed om weer even op een rijtje te hebben. Het verbaasde mij bijvoorbeeld te zien hoe gemakkelijk de betrouwbaarheid van vragenlijsten kan worden gemanipuleerd. Ook was het nuttig om over methoden en technieken te lezen die ik normaal gesproken niet gebruik. Het levert nieuwe ideeën op, bijvoorbeeld eens gebruik te maken van de dagboekmethode. Omdat ik vooral kwalitatief onderzoek doe, zakt kennis over kwantitatieve analyses (bij mij) makkelijk weg in het zompige moeras van mijn geheugen. Ook wat dat betreft dus prima om weer eens bij te lezen!

De hoofdstukken zijn allemaal goed geschreven en de auteurs duidelijk goed geïnformeerd. Wat mij betreft zijn er echter een paar pareltjes in het boek. Om te beginnen vind ik het bijzonder sterk dat het boek begint met een hoofdstuk over theorie. Als het doel van wetenschap theorieontwikkeling is, dan is het ook van belang de relatie tussen onderzoek en theorie goed te beschrijven. Volgens mij zou dan ook ieder methodologieboek dat voorbeeld moeten volgen. Ik vond ook het hoofdstuk over (mis)interpretaties van onderzoek erg belangrijk. De auteur (Elizabeth Allgeier) laat zien dat het makkelijk is om te veel waarde te hechten aan statistisch significante verschillen en dat gemiddelden vaak ten onrechte als norm worden opgevat. Ook maakt zij duidelijk aan de hand van onderzoek naar seksuele intimidatie dat de conclusies die aan scores op vragenlijsten worden verbonden, niet altijd terecht zijn als je kijkt naar de verwoording van de items en de manier waarop items door respondenten worden geïnterpreteerd.

En dan is er nog het toetje, waar het gaat om carrières in seksuologisch onderzoek. Het valt niet mee om daarmee je brood te verdienen. Interesse in seksuele kwesties wordt vaak gewantrouwd. We zouden het alleen maar doen uit eigenbelang. Daarbij heeft het weinig aanzien in de weten-

schappelijke wereld. Het is niet makkelijk om seksuologische artikelen in de toptijdschriften geplaatst te krijgen. En dat alles ondanks dat veel mensen het erover eens zijn dat seksualiteit een belangrijke motivator is van seksueel gedrag. Ik hoop maar dat het in Nederland minder erg is dan in de VS.

Het boek is er naar mijn idee niet meteen in geslaagd om de wetenschap der seksuologie van kinderschoenen in grotemensen-schoenen te hijsen. Voor zover dat al mogelijk zou zijn met een methodenboek, zijn er daarvoor toch te veel onvolkomenheden. Misschien dat het wel tijd wordt om de schoenen één maatje groter te kopen. Geen verrassend nieuwe inzichten dus, maar dat wat erin wordt beschreven, wordt grondig en goed gedaan. En omdat het bij mijn weten het enige methodenboek is dat specifiek over seksuologisch onderzoek gaat, zou het bij niet één seksuologisch onderzoeker in de kast misstaan.

Charles Picavet, psycholoog

Knegtering, R. (2003). **Antipsychotic Treatment and Sexual Functioning: Role of Prolactin**. Groningen: Universiteit van Groningen, 168 pag. [Proefschrift].

Een degelijk seksuologisch proefschrift onder ogen te krijgen van een mij totaal onbekend iemand, vind ik altijd heel verrassend. Dat geldt dus ook voor dit werk van Rikus Knegtering (1956), een psychiater die vanaf 1995 werkt in het Academisch Ziekenhuis Groningen als 'head of the research department for psychotic illnesses studies'. Een man die zeker lid zou moeten zijn van de NVVS, de Nederlandse Vereniging voor Seksuologie! Een promovendus met een indrukwekkende lijst van 61 publicaties.

Waar gaat het proefschrift over? Uitgangspunt van de studies was dat er nogal wat psychiatrische patiënten behandeld worden met antipsychotica. Dat geldt voor mensen die lijden aan een psychose zoals schizofrenie, maar steeds vaker (zo stelt Knegtering) worden ook antipsychotica toegepast bij mensen die lijden aan een manische periode bij een bipolaire stoornis. Om te voorkomen dat psychosen of manische periodes terugkomen, wordt veel mensen aangeraden antipsychotica gedurende vele jaren te gebruiken. En daar zit wellicht een 'probleem'.

Het is namelijk bekend dat veel antipsychotica in meer of mindere mate het seksueel functioneren negatief beïnvloeden. En dat is een ongewenste bijwerking voor veel patiënten: ben je van je psychose af, heb je geen zin meer in seks; of als je nog wel zin hebt, lukt het niet meer.....

Knegtering heeft allerlei onderzoeken gedaan, zoals het een goed wetenschapper betaamt. Hij heeft natuurlijk allereerst een uitgebreid literatuuronderzoek gedaan, waaruit hem onder andere bleek dat een goede vragenlijst over bijwerkingen van antipsychotica op het seksueel functioneren ontbrak. Voor hem een reden om zelf een vragenlijst te ontwikkelen (en vervolgens te gebruiken!) voor antipsychoticagebruik en seksueel functioneren: "The Antipsychotic and Sexual Functioning Questionnaire (ASFQ)". Deze vra-

genlijst helpt ook psychiaters om naar seksuele zaken te vragen (en er over te praten....) bij hun psychiatrische patiënten. Met behulp van de ASFQ heeft Knegtering uitgebreid multicenter vergelijkend onderzoek gedaan tussen verschillen antipsychotische medicaties. Allemaal hebben ze een negatief effect op het seksueel functioneren, doch het blijkt dat de medicatie die het prolactine gehalte het meest doet stijgen de meeste bijwerkingen heeft. Dat zijn de meest relevante bevindingen.

Dit leidt er toe dat Knegtering zijn proefschrift beëindigt met de volgende zinnen. "Seksuele functiestoornissen dienen net als andere bijwerkingen actief door artsen te worden uitgevraagd om in de discussie met de individuele patiënt te onderzoeken wat met de bevindingen te doen. Bij het optreden van seksuele functiestoornissen bij prolactine verhogende antipsychotica is overstappen op een prolactine sparend antipsychoticum eerste keus. Dosisverlaging of toevoegen van een dopamine agonist (onder andere bromocriptine) aan prolactine verhogende antipsychotica zijn tweede en derde keus alternatieven". (pag. 160)

Ten slotte nog een persoonlijke noot. Dit is nog een proefschrift met 'stellingen'. Er zijn de laatste jaren op een aantal universiteiten nieuwe promotiereglementen gekomen waarbij het maken van stellingen is afgeschaft. Ik betreur dat. Stellingen dwingen de promovendus ook op andere terreinen dan het (soms enge) promotieonderzoek een mening te verkondigen en indien nodig met wetenschappelijke argumenten te verdedigen. Maar stellingen geven de lezer soms ook in een nutshell duidelijkheid over het in het proefschrift besprokene. Hieronder enkele stellingen van Knegtering ter illustratie.

1. Seksuele functiestoornissen treden frequent op bij de behandeling met antipsychotica, maar worden meestal pas gevonden als de behandelaar er naar vraagt.
2. Artsen spreken te weinig met patiënten over seksualiteit; dit was dertig jaar geleden waar en heeft nog niets aan actualiteit ingeboet.
3. Bij verandering in antipsychotische medicatie dienen de consequenties voor seksueel functioneren en fertiliteit meegewogen te worden in de begeleiding van de patiënt.
4. De vraag of onderzoek naar seksuele functiestoornissen bij mensen met schizofrenie relevant is, geeft een verontrustend zicht op het mensbeeld van de vragensteller.

Van harte hoop ik dat de auteur een uitvoerige samenvatting van zijn proefschrift als artikel zal willen schrijven voor het Tijdschrift voor Seksuologie. Dat lijkt me buitengewoon nuttig voor de Nederlandse en Vlaamse psychiaters en seksuologen.

Koos Slob, bioloog

Maasen, T. (2002). **Narcistische krenkingen. Psychotherapie voor homoseksuele mannen.** Amsterdam: Schorer Boeken, 96 pag., • 14,15

Thijs Maasen heeft met zijn boekje 'Narcistische krenkingen' een zeer goed leesbare bijdrage geleverd zowel voor professionelen als niet-professionelen. Hij put hierbij uit zijn rijke en lange ervaring als psychotherapeut voor homomannen. Men moet hierbij geen complexe theoretische omkadering verwachten. Deze blijft beperkt. De kracht van het boek zit in de casussen die toegelicht worden. Dit brengt ons maar gedeeltelijk in de leefwereld van homomannen. Alles is immers gefilterd door de therapeutische blik van de auteur.

Het uitgangspunt zijn homoseksuele krenkingen. Homojongens hebben allen situaties beleefd waarbij hun zelfrealisatie en zelfbeleving geblokkeerd werd binnen de intimiteit van het gezin waarin ze opgroeiden. Vaderfiguren waren niet altijd in staat de liefde en steun te bieden die homojongens verlangden. Soms werden ze expliciet gekrenkt in hun hunkeren naar geborgenheid. Kindertijd en puberteit waren de context van krenkingen vanwege het 'anders zijn'. Dit leidde tot identiteitsproblemen en een gebrekkige zelfwaardering. De auteur stelt terecht dat hoewel homoseksualiteit op zich geen pathologische conditie is, de kans groot is dat omwille van geschetste problematiek homomannen vatbaarder zijn voor psychische stoornissen.

Wanneer homomannen opnieuw in crisissituaties terecht komen, is de kans groot dat sluimerende krenkingen weer wakker worden. Hiv-infectie is voor homomannen een dergelijke crisissituatie. Opnieuw worden ze geconfronteerd met verlies: toekomst, partner, relaties, familie. Krenkingen uit het verleden worden pregnant en bepalen mede hoe adequaat homomannen met de nieuwe crisissituaties omgaan.

Vertrekkende vanuit het theoretische kader van 'self psychology' worden de narcistische krenkingen van homomannen geanalyseerd in het eerste hoofdstuk. Daarna bespreekt Maasen relatief recente krenkingen bij homomannen die hun vroegere kwetsuren redelijk hadden overwonnen. Hierbij besteedt hij veel aandacht aan de impact van hiv-infectie zowel voor als na de introductie van combinatie-therapie. Hoofdstuk drie besteedt aandacht aan consequenties van geweld, emotionele chantage en discriminatie ten aanzien van veilig vrijen. Tevens vinden we er beschrijvingen van het ontbreken van zelfrespect en de ontwikkeling van destructieve scenario's. In een volgend hoofdstuk komt de problematiek van degenen die als partner of vriend achterbleven, waarbij de verliezen soms veelvoudig waren. In het laatste hoofdstuk ten slotte wordt apart stilgestaan bij het relatief hoge percentage misbruikervaringen bij homomannen en de samenhang die wordt gesuggereerd met de kans op het geïnfecteerd raken met hiv.

Ik heb dit boek gelezen als iemand die heel wat affiniteit en ervaring heeft met het opzetten van hiv-preventieactiviteiten. Vanuit dat perspectief lijkt het me een heel bruikbaar en boeiend werk. Wij stellen immers vast dat veilig vrijen voor een subgroep mannen problematisch en moeilijk is, hoewel ze veelvuldig geconfronteerd werden met preventiebod-

schappen. Dit boek brengt inzicht in het mogelijke waarom van dat onveilig vrijen. Het is dan ook een goede hulp voor mensen die met counseling rond hiv bezig zijn.

Vanuit een andere optiek gezien bevalt dit boek me ook heel sterk. Berichtgeving over homoseksualiteit nam de laatste jaren veelvuldig de vorm aan van een 'goed nieuws show'. Het homoleven was werkelijk 'rooskleurig'. Hierdoor heeft men te weinig aandacht besteed aan interne verschillen bij homomannen. Het streven naar emancipatie en het verwerpen van het pathologische model creëerde weinig ruimte om problemen binnen de homogemeenschap, en van categorieën homoseksuele mannen, aan te kaarten. Het werk van Thijs Maasen helpt ons om de realiteit nuchterder en genuanceerder te zien.

John Vincke, socioloog

Nicolai, N. (Red.) (2003). **Handboek Psychotherapie na seksueel misbruik.** Utrecht: De Tijdstroom, 326 pag., • 45,00.

De impact van seksueel misbruik is in de afgelopen decennia onderwerp geweest van een enorme wetenschappelijke aandacht, met een stroom van wetenschappelijke publicaties over bijvoorbeeld prevalentiecijfers, dissociatieve en PTSS stoornissen, borderline persoonlijkheidsstoornis en false memory.

Een Nederlandstalig boek dat een 'state of the art' presenteert was tot op heden echter nog niet voorhanden. Het werk dat onder de redactie van Nicolai tot stand kwam roept ontzag op: dit is het resultaat van veel en noeste arbeid. Het verdient mijns inziens zeker het predikaat 'handboek' en biedt een gedegen overzicht van de materie terzake.

In deel I komen een aantal theoretische uitgangspunten aan bod.

Seksueel misbruik is geen diagnose maar een traumatische interferentie in de ontwikkeling of de levensloop. De daaruit voortvloeiende klachten kunnen uiteenlopen van problemen in de sfeer van relaties, zelfvertrouwen en gevoelsafweer tot ernstige psychiatrische stoornissen. Nicolai beschrijft dit brede spectrum van traumagerelateerde stoornissen en gaat uitgebreid in op vraagstukken rond diagnostiek en indicatiestelling voor therapie. Ook geeft ze een overzicht van het diagnostisch instrumentarium dat hierbij bruikbaar is.

Hoewel deel II als titel 'Therapeutische praktijk' meekreeg komen een aantal facetten van de therapie ook reeds in deel I aan bod. Dat scheidt toch wel enige verwarring. Zo geeft Ensink een overzicht van de evidence based behandelmodellen voor type-I trauma: exposure blijkt bij aanranding en verkrachting het centrale werkingsmechanisme. Van der Hart en van Gerven beschrijven de huidige stand van zaken op het gebied van behandeling van vroeger seksueel misbruik. Er wordt in de regel uitgegaan van een fasegerichte behandeling: symptoomreductie, aanpak van de traumatische herinneringen en persoonlijkheidsintegratie en rehabilitatie. Dit deel sluit af met een internationaal georiënteerd

literatuuroverzicht van studies naar de effectiviteit van diverse behandelprotocollen gericht op het verwerken van seksueel misbruik in de kindertijd. Hoewel de methodologische knelpunten hierbij legio zijn kunnen we concluderen dat therapie werkt: in alle gerapporteerde studies bleek dat er na de behandeling een verbetering in klachten was opgetreden in vergelijking tot de klachten voor de behandeling en/of in vergelijking tot de klachten van cliënten in een controlegroep. Het therapeutisch succes bij dergelijk uiteenlopende behandelingen roept uiteraard de vraag op naar de bijdrage van non-specifieke therapeutische factoren.

Bij de behandeling van de gevolgen van seksueel trauma staat de therapeut een grote verscheidenheid aan behandel mogelijkheden ter beschikking. In deel II van het boek komt die waaier aan behandeltechnieken aan bod. Het zijn er niet weinig: de cliënt-centered benadering, cognitieve gedrags therapie, creatieve therapie, EMDR, directieve en hypnotherapeutische interventies, lichaamsgerichte therapie. De verschillende hoofdstukken zijn zeer helder geschreven. Telkens worden de theoretische uitgangspunten van de betreffende therapierichting toegelicht. Procedures en behandelprotocollen zijn concreet uitgeschreven en geïllustreerd met voorbeelden uit de praktijk. Ook zijn effectstudies - waar voorhanden - van de betreffende aanpak nogmaals mee opgenomen.

Deel II besteedt tevens aandacht aan het effect van vroege traumatisering op de ontwikkeling. Technieken die goed werken bij posttraumatische stressstoornissen hebben vaak nauwelijks effect bij patiënten bij wie traumatisering, verwaarlozing en andere gezinsfactoren verweven zijn in de persoonlijkheidsontwikkeling. Nicolai zelf schreef een uiterst boeiende bijdrage die schetst hoe misbruik in de vroege kindertijd kan leiden tot irreversibele veranderingen, niet alleen op het functionele niveau van neurofysiologie en endocrinologie maar ook op het niveau van de neuro-anatomie. Uit deze nieuwe bevindingen van de neurobiologie en de psychoanalytische ontwikkelingstheorie ontstond de zogenaamde 'developmental therapy', in het Nederlands bekend als 'psychotherapeutische ontwikkelingshulp'.

Wanneer seksueel misbruik tijdens de adolescentie plaatsvindt, zal dit veranderingen in het denken, voelen en handelen van de jongere teweegbrengen. Angst, wantrouwen en agressie zullen de verwachtingen die misbruikte adolescenten vertonen ten opzichte van nieuwe situaties en relaties gaan kleuren. Wat de behandeling van adolescenten wezenlijk anders kan maken dan die van volwassen slachtoffers is dat de jongere vaak nog thuis woont, financieel en emotioneel afhankelijk is van de ouders en dat ouders juridisch en moreel rechten kunnen doen gelden ten aanzien van hun kind en diens behandeling. In Nederland opteert men nogal eens voor een Meersporenbeleid waarbinnen de verschillende gezinsleden ieder een eigen hulpverleningsspoor krijgen uitgetekend dat in onderling overleg en samenhang wordt uitgevoerd.

Een laatste topic in dit tweede deel zijn de voor- en nadelen van klinische versus ambulante behandeling. De ambulante setting kan uiteraard minder opvang en begeleiding van het behandelproces bieden en is in een aantal gevallen te

weinig intensief om de verwerkingsvraag op te lossen. Ook gebeurt het dat de behandeling zo veel losmaakt dat klachten verergeren en ambulante hulp niet meer voldoende blijkt. In tegenstelling tot de trend dat een opname een zwaktebod zou zijn, worden de positieve effecten van een kortdurende gestructureerde klinische behandeling in kaart gebracht. Het psychotherapeutisch Centrum de Viersprong biedt dan weer een langdurend programma voor seksueel getraumatiseerde vrouwen. De meerwaarde van de klinische behandeling lijkt te worden gevormd door drie belangrijke ingrediënten: houvast en veiligheid, een sterkere regressie dan mogelijk binnen een ambulante setting en het verplicht werken rond separatie, een thema dat in een kliniek voortdurend aan de orde is. Evenwel zijn er ook risico's aan verbonden: zo kan het beëindigen van de behandeling een herhaling van het trauma betekenen.

Het afsluitend hoofdstuk, deel III van het boek, is gewijd aan fasen, beslismomenten en valkuilen bij psychotherapie na seksueel misbruik. Kern van dit hoofdstuk is een stappenplan, een beslismoment voor de behandeling van een geschiedenis van seksueel misbruik. Deze verdienstelijke poging van Nicolai steunt op de aanwezige empirische onderbouwing waar mogelijk, op klinische consensus en praktische toepasbaarheid.

Zijn er lacunes in dit boek? De seksualiteit van chronisch seksueel getraumatiseerden wordt naar mijn aanvoelen te stiefmoederlijk behandeld. Ze wordt afgedaan met de bewering dat 'seksualiteit vaak lang problematisch blijft'. Nochtans is dit vaak een pertinente hulpvraag bij cliënten. Had er geen apart hoofdstuk gekund met bijvoorbeeld aandacht voor therapeutische technieken om tot een meer positieve lichaamsbeleving te komen en om te gaan met flashbacks tijdens het vrijen? (cfr. Het werk van Yvonne Dolan)

Ondanks dit kleine minpunt mogen we toch hopen dat dit handboek zijn weg zal vinden naar elke hulpverlener die in het veld van de seksuele traumatherapie werkzaam is. Niet alleen confronteert het de therapeut met verschillende benaderingen die ondertussen obsoleet zijn geworden zoals cathartische methoden of reïncarnatietherapie, van de andere kant hoopt de samensteller dat haar boek de koudwatervrees om seksuele trauma's efficiënt aan te pakken bij een aantal behandelaars kan helpen wegnemen. Ook voor mensen in opleiding betekent dit boek een onmisbare bron van informatie. Als dusdanig kan het een belangrijke bijdrage leveren aan de verdere professionalisering van dit vakgebied.

Greta Bolle, arts

Literatuur

Dolan, Y.M. (1991). *Resolving sexual abuse. Solution-focused therapy and Ericksonian hypnosis for adult survivors*. New York - London: Norton.

Gurman, A.S., & Jacobson, N.S. (Eds.) (2002). **Clinical handbook of couple therapy (third edition)**. New York: The Guilford Press, 731 pag., • 100,00.

Dit boek snel bespreken is niet mogelijk: ik ben er na een jaar nog altijd aan in het lezen! Zo veel nieuws en zo veel waardevols in een kanjer van 731 pagina's met 50 auteurs en 27 hoofdstukken. Het gaat om een actualisatie van alle kennis over relatietherapie.

Het boek bestaat uit twee grote delen: één deel over de grote modellen van relatietherapie (traditionele, integratieve, postmoderne en psycho-educatie benaderingen) en dan een tweede over de toepassing van relatietherapie voor speciale populaties en problemen (geweld, trauma, ontrouw, scheiding, gender, seksualiteit, seksuele oriëntatie, ras en cultuur, psychiatrische stoornissen en somatische ziektes).

De klassieke relatietherapierichtingen worden als volgt ingedeeld:

1. korte strategische (Palo Alto),
2. cognitief-gedragstherapeutische, 3. object relaties,
4. structureel strategisch (Minuchin – Haley), en
5. transgenerationeel (Bowen, Whitaker en Nagy).

Bij de integratieve benaderingen komen aan bod: 1. affectieve reconstructie met aandacht voor de relatieontwikkeling (Snyder), 2. korte integratieve (Gurman noemt het depth-behavioral), 3. emotioneel gerichte (Johnson), en 4. integratieve gedragstherapie.

Bij de postmoderne benaderingen volgen: 1. de collaboratieve, 2. de narratieve, en 3. de oplossingsgerichte relatietherapie.

In de sectie psycho-educatie en preventie komt Gottman voor, en het CARE programma.

De meeste hoofdstukken volgen een vast schema. Eerst wordt per richting de theoretische achtergrond geschetst. Dan geeft elke richting aan hoe een goed versus een slecht functionerend koppel wordt gezien. Dan wordt beschreven hoe het functioneren van een paar wordt geëvalueerd. De doelstelling wordt gevolgd door de structuur van de therapie. De rol van therapeut en de therapeutische technieken worden gegeven. Men geeft aan wat volgens de school de helende factoren zijn. Ten slotte wordt getoond voor welke soort paren de therapierichting best toepasbaar is. Dit wordt telkens afgerond met een uitgewerkte casus per richting. Dit is dus telkens een unieke gelegenheid tot kennismaking met elke richting.

Ik heb de pretentie zeer veel te weten over relatietherapie in de diverse therapierichtingen. Toch heb ik hier zeer veel nieuws geleerd! De vaste scholen worden voor een deel door nieuwe auteurs vertegenwoordigd. Binnen elk van deze grondrichtingen worden nieuwe accenten gelegd. Overal heb ik passages aangestipt.

Persoonlijk mis ik voor elke richting empirische gegevens over outcome en procesonderzoek: ook in een klinisch handboek mogen die niet ontbreken!

Dit overzichtswerk kan in geen enkel opleidingscentrum voor relatie- en gezinstherapie gemist worden. Relatietherapeuten met en zonder veel ervaring kunnen er naar hartelust in grasduinen om nieuwe ideeën voor therapie op te doen. Het zou een mooi thema voor onderzoek zijn om

aan de hand van dit boek een aantal gedegen overzichten te maken van bijvoorbeeld: 1. al de vermelde relatietherapeutische technieken, 2. al de vermelde opvattingen over goed functionerende paren, en 3. al de ideeën over werkzame therapiefactoren, of 4. op zoek te gaan naar gemeenschappelijke factoren in al deze case studies!

Alfons Vansteenwegen, psycholoog

Willi, J. (2003). **Psychologie van de liefde. Jezelf ontwikkelen door partnerrelaties**. Tiel: Uitgeverij Lannoo, 318 pag., • 22,50.

Ambivalentie is een begrip waarnaar in 'Psychologie van de liefde' vaak verwezen wordt; ambivalentie is ook het voorname gevoel dat bij mij blijft hangen na lectuur van dit boek. De eerste honderd bladzijden waren pure ergernis, nadien was mijn interesse gewekt en heb ik het boek geboeid verder uitgelezen.

'Vier boeken heb ik al geschreven over partnerrelaties. Kun je van een vijfde dan nog iets nieuws verwachten?', vraagt de auteur zich af in zijn voorwoord. Neen dus, was mijn stellige overtuiging na lezing van 'Basisprincipes van een liefdesrelatie'. Allemaal déjà vu, van de evolutie in de liefdesrelaties na de maatschappelijke omwentelingen sinds 1968 tot de rol van seks in relaties. Dit eerste deel van het boek bulkt trouwens van de clichés. Een bloemlezing: 'Hoe verhouden liefde en seksualiteit zich? Soms vinden ze in elkaar de hoogste bevrediging, soms hinderen ze elkaar en soms hebben ze een nefast effect op elkaar.' (p. 79), 'Toch heeft men in de meeste gevallen geen seksualiteit zonder liefde en geen liefde zonder duurzame betrekkingen.' (p. 80). Ik hield het al bijna voor bekeken.

De overige drie delen vormen een synthese van Willi's eigen opvattingen rond de dynamiek van relaties en van het model voor partnerrelatietherapie dat hij van daaruit ontwikkelde. Voor de leek die nog niet met zijn werk vertrouwd is vormt dit een goed resumé. Wie reeds de vorige boeken van Willi las zal opnieuw aan het 'déjà vu gevoel' niet ontsnappen. Willi vertrekt vanuit de stelling dat de mens zich niet onafhankelijk van zijn medemens, maar wel in relatie ermee ontwikkelt en dat liefdesrelaties een manier zijn om te komen tot de ontplooiing van de diepste persoonlijke verlangens. Hij is hierbij erg beïnvloed door de joodse godsdienstfilosoof Martin Buber. Diens dialoogprincipe: 'de mens wordt Ik doorheen zijn ontmoeting met de Ander' vormt de onderbouw en filosofische basis van zijn hele denken. Deze ideeën over de ontmoetingsfilosofie schreef Willi dertig jaar geleden al neer in zijn boek 'Die Zweierbeziehung', in het Nederlands vertaald onder de titel 'De partnerrelatie'. Als men kiest voor een liefdesrelatie is men niet langer vrij en onafhankelijk, maar verloopt de eigen ontwikkeling in co-evolutie met de ontwikkeling van de partner en omgekeerd. De manier waarop het samenleven in een duurzame relatie evolueert, zette hij vervolgens uiteen in 'Duurzame Liefde' (1996). Een partner maakt persoonlijkheidsontwikkelingen mogelijk in nieuwe, tot nog toe onaangevoerde domeinen. Anderzijds roept dit gebeuren angsten op,

angsten die des te groter zijn als er door voorafgaande traumatiserende ervaringen een immense hunkering naar liefde en tegelijkertijd een overweldigende angst voor een herhaling van die traumatische ervaringen bestaat. Partners kunnen dan met elkaar in een collusie verwickeld raken, waarbij ze zowel proberen zich te beschermen tegen de overmatige aanspraken van hun partner als proberen hun verlaten toch nog te bevredigen.

Thans voegt Willi een volgende stelling toe aan zijn begrippenkader. In een gezonde co-evolutie bieden de partners weerstand aan de collusieneigingen van de ander. In deze visie worden kritiek en verwijten door de partner gezien als iets constructiefs. Het zijn verwijzingen naar die verdrongen aspecten die de persoon bij zichzelf niet wil of kan zien. In die zin bieden partnerrelaties enorme kansen op persoonlijke groei. Van de partner kan een appèl tot verandering uitgaan, ontwikkeling op een terrein dat men net probeert te vermijden. Als dusdanig kan kritiek van de partner de belangrijkste uitdaging vormen voor de persoonlijkheidsontwikkeling in het volwassen leven. Deze these wordt toegelicht aan de hand van concrete praktijkvoorbeelden.

Het laatste deel van het boek is bestemd voor psychotherapeuten. Op een heldere manier belicht Willi zijn therapeutisch model zoals dit ontwikkeld werd aan het Instituut voor Ecologische Systeemtherapie in Zürich. Hoofddoel van zijn kortdurende interventies is het deblokken van vastgelopen ontwikkelingen in de onderlinge relatie. Ervoor zorgen dat de relatie blijft bestaan is een tweede doel, dat impliciet volgt uit de stimulans die een liefdesrelatie vormt voor de persoonlijkheidsontwikkeling. In zijn benadering integreert hij inzichten uit de psychoanalyse, het systeemdenken en de gedragstherapie. Hij beschrijft wat het effect is van deze vorm van relatietherapie, hoe vaak die uitmondt in scheiding en in hoeverre relatietherapie de persoonlijkheidsontwikkeling stimuleert.

Ambivalentie is ook terug te vinden in het antwoord op de vraag voor wie dit boek geschreven is. Jonge koppels die nog aan het begin staan van hun 'liefdescarrière' kunnen hier zeker veel uit leren, maar ik vermoed dat vooral mensen die vastgelopen zijn in hun relatie tot het grootste lezerspubliek zullen gaan behoren.

Voor therapeuten die Willi's opvattingen reeds assimileerden bieden dan weer slechts de laatste veertig bladzijden écht concrete toepassingsmogelijkheden. De eindbeoordeling luidt dan ook: plus én min.

Greta Bolle, arts

Literatuur

- Willi, J. (1975). *Die Zweierbeziehung*. Reinbek: Rowohlt. In het Nederlands vertaald als 'De partnerrelatie' (1983). Rotterdam: Ad Donker.
- Willi, J. (1985). *Ko-Evolution. Die Kunst gemeinsamen Wachsen*. Reinbek: Rowohlt. In het Nederlands vertaald als 'Duurzame liefde' (1996). Tiel: Lannoo.

Vissel, A. (2003). **Vrijen enzovoort**. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 127 pag., • 12,95

Maderas, L., & Maderas, A. (2003). **Het opgroeiboek voor jongens. Alles wat jongens moeten weten over hun veranderende lichaam en gevoelens**. Rijswijk: Uitgeverij Elmar, 316 pag., • 18,00

Burggraave, R. (2002). **Lief, liever, liefst. Een relatieboek voor jongeren**. Tiel: Uitgeverij Lannoo, 187 pag., • 12,95

Het is een tijdlang stil geweest op de markt van voorlichtingsboeken, maar nu begint het weer zachtjes te regenen met nieuwe aanwinsten. In de afgelopen twee jaar zijn er diverse nieuwe boeken over relaties en seksualiteit voor jongeren én voor kinderen op de markt gekomen. Eerst de boeken voor pubers. Geen gemakkelijke opgave om een voorlichtingsboek voor pubers te schrijven want de doelgroep pubers is zeer divers. Voor wie schrijf je zo'n boek? Voor de VMBO-jongeren, Havisten of VWO-jongeren? Uit onderzoek weten we dat de eerste groep eerder begint met seks, drank en drugs én meer risicovol gedrag vertoont. Daarnaast krijgt deze groep weinig tot geen voorlichting mee van huis én ontbreekt het veel VMBO-jongeren aan basale kennis over seksualiteit. Voor voorlichters is deze groep dan ook de groep waar de meeste aandacht en energie naar toe gaat. Bovendien is het absoluut gezien ook nog eens de grootste groep jongeren in ons land. Maar de ontwikkelaars van voorlichtingsmateriaal (werkend bij Rutgers Nisso Groep, NIGZ en Soa Aids Nederland), weten maar al te goed dat deze groep niet of nauwelijks leest, een korte concentratiespan heeft en aantrekkelijk beeldend materiaal nodig heeft. Anders komt de voorlichtingsboodschap niet over.

Wat jammer nu dat van de nieuwe voorlichtingsboeken er geen enkele uitspringt als een aantrekkelijk en leesbaar boek. Je vraagt je af wat uitgevers denken als ze een boek van 316 bladzijden uitgeven voor jongens van 8-15 jaar. Dat die zo'n boek vol letters in één ruk uitlezen? De jongeren die een dergelijk boek lezen zijn de hoger opgeleide pubers die zo'n boek van hun ouders krijgen. Wil je een voorlichtingsboek voor een bredere groep jongeren geschikt maken, dan zul je moeten proberen met behulp van eigentijdse vormgeving, illustraties en vooral niet te veel tekst op één bladzijde, de inhoud wat aantrekkelijker te maken. Daarnaast heeft de auteur de niet onbelangrijke taak om de woorden en de tekst zo te schrijven dat het de doelgroep aanspreekt. En dat is niet altijd gemakkelijk, zien we aan de nieuwe uitgaven.

'Vrijen enzovoort', geschreven door psychologe Achsa Vissel, ziet er zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant hoogst onaantrekkelijk uit. Achsa Vissel schrijft voor het meidenblad Fancy, waarin ze de pagina's over seks en relaties vult en weet dus op wat voor manier je jongeren (en vooral meiden) aanspreekt. Haar taalgebruik in het boek is dan ook vlot en eigentijds. Gelukkig niet zo modieus en populair als in de Fancy zelf, maar wel soepel en duidelijk. Maar de uitgever had er verder geen geld meer voor over om het boek ook nog een aantrekkelijk uiterlijk te geven. Jammer, want nu zal het maar door een kleine groep gelezen worden. Voor VWO-pubers dus prima, maar een VMBO-er legt zo'n boek al snel opzij.

Iets aantrekkelijker qua uiterlijk is het 'Opgroeiboek voor jongens' van Lynda en Area Madaras. En dat aantrekkelijke zit hem dan alleen maar in de betere illustraties, hier en daar een tekst in een eenvoudig kadertje (dat leest wat afwisselender) en wat citaten en vragen van jongens tussen de tekst door. Maar voor de rest is er op tekst en inhoud nog heel wat aan te merken. Net als in het eerder gerecenseerde boek van dezelfde auteurs 'Opgroeiboek voor meisjes' is mijn grootste kritiek de Belgische/Vlaamse vertaling uit het Amerikaans. Ik heb daar in het boek voor meisjes al heel wat storende voorbeelden van gegeven (van der Doef, 2003). Ook hier in het boek voor jongens stikt het weer van de Vlaamse uitdrukkingen en woorden: je penis betasten in plaats van aanraken, seksuele betrekkingen, verkiezen, et cetera. Het belangrijkste kenmerk echter van dit boek (en dat gold ook voor het meisjesboek) is dat het zo bijzonder dik en gedetailleerd is. In totaal 316 bladzijden volgeschreven over de puberteit waarin elk onderwerp tot in de details wordt besproken, lijkt meer op een handboek dan op een boek voor pubers. En daarmee is denk ik het best de functie van dit boek aangegeven: een prima boek voor voorlichters (ikzelf heb er al meerdere malen dankbaar gebruik van gemaakt), maar niet voor een doorsnee puber die alleen maar wil weten of het normaal is dat zijn piemel 12 centimeter lang is.

Het boek 'Lief, liever, liefst' van Roger Burggraeve ziet er aan de buitenkant zelfs het meest aantrekkelijk uit. Het heeft als ondertitel 'Een relatieboek voor jongeren' en dat is een mooie ondertitel. Bovendien staat er een prachtige foto van twee gezichten op de omslag, zodat mijn aandacht meteen was getrokken. Een relatieboek voor jongeren, dat is iets nieuws. In de inleiding wordt uitgelegd hoe dit boek tot stand is gekomen: 'Elke week ontvangt de Graankorrel in het Centrum Eigentijdse Jeugd in Dilbeek honderden jongeren voor een interactieve animatiedag rond het thema 'groeien in relatiegevoeligheid'. Op deze animatiedag kunnen de deelnemende jongeren tijdens een sessie anoniem hun vragen over relaties, erotiek en seksualiteit voorleggen aan prof. Roger Burggraeve, relatie-ethicus aan de KU Leuven'.

En hiermee is meteen de toon van het boek duidelijk gemaakt. Jongeren die vragen stellen over normen en waarden aan een professor? Zoiets zou in Nederland onmogelijk zijn. Door mijn ervaring als voorlichter aan jongeren weet ik dat jongeren van mij als volwassene, heel graag willen horen wat bijvoorbeeld het meest betrouwbare voorbehoedmiddel is. Feitelijke informatie dus, dat willen ze van een deskundige horen. Maar vragen die te maken hebben met keuzes, ervaringen, normen en waarden, stelt een puber niet aan zomaar elke volwassene. Want per definitie is een volwassene van een andere generatie en weet dus, volgens de jongeren, niet hoe 'het er in deze tijd aan toegaat'. Normen en waarden krijg je mee van je ouders en pik je op tijdens je schooltijd van leerkrachten en andere volwassenen die een belangrijke rol spelen in het leven van een puber, zoals de conciërge, een oom of tante, een oudere broer of zus, of een popidool. Voor geen enkele Nederlandse puber is professor Roger Burggraeve een belangrijke volwassene. Sterker nog: niemand tussen de 12 en 20 jaar kent hem hier. Dus waarom zou je dan een boek kopen én lezen waarin deze professor

antwoord geeft op vragen als: 'Hoe belangrijk is vertrouwen in een relatie? Ik heb mijn vriend betrappt op een heftige vrijpartij met mijn beste vriendin. Moet ik het uitmaken? Ik heb mijn vriend diep gekwetst, hoe kan ik hem weer terugwinnen? Is het normaal dat je soms twijfelt aan je relatie?.'

De vragen die gesteld worden, nodigen uit tot normerende en moralistische antwoorden. Maar de eerlijkheid gebiedt me te melden dat Burggraeve dat nergens doet. Zijn antwoorden zijn eerlijk, open en zonder een normerend vingertje. Hij neemt de seksualiteit van jongeren serieus en verbiedt niets, maar probeert aan te zetten tot bewustwording en respect. Maar hoewel ik het prettig vond zijn antwoorden te lezen, vraag ik mij af of Nederlandse jongeren dat ook vinden. Ik vraag me zelfs af of ze wel behoefte hebben aan zo'n boek. Mocht dat wel zo zijn dan is de lezer minimaal 17/18 jaar en heeft een christelijke levensvisie. Alhoewel niet storend, komt toch wel hier en daar de bijbel aan de orde. En ten slotte ben ik ook weer met dit boek gestruikeld over de slechte vertaling uit het Vlaams. Of dacht de uitgever dat Nederlandse jongeren hetzelfde praten als Vlaamse jongeren?

Sanderijn van der Doef, psycholoog

Literatuur

Doef, S. van der (2003). 'Het opgroeiboek voor meisjes. Alles wat jonge meisjes moeten weten over hun veranderende lichaam en gevoelens.' [Recensie]. Tijdschrift voor Seksuologie, 26, 45-46.

Vissel, A. (2003). **Vrijen enzovoort**. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 127 pag., • 12,95

Goed boek, ook in haar vaste rubriek in het meidenmaandblad Fancy is ze erg goed. Ze beantwoordt de vragen en problemen helemaal tof! Als je met vragen zit, zul je het antwoord in dit boek waarschijnlijk vinden. Het is een overzichtelijk boek, bv alle SOA's staan in één hoofdstuk in verschillende kopjes, met uitleg over wat het is en hoe je het kan genezen of behandelen. Het is in leuke taal geschreven en er staan weinig, maar wel duidelijke plaatjes in. Ook geeft het boek steun als er dingen zijn gebeurd die je helemaal niet leuk vindt en er niet over durft te praten. Achterin staan handige adressen, telefoonnummers en websites. Het is een handig, duidelijk opzoekboekje met fijn leesbare lettergrootte.

Een mooie 8.

Jana Slob, leerling tweede klas VWO, 13 jaar

Cohen-Kettenis, P.T., & Pfäfflin, F.(2003). **Transgenderism and Intersexuality in Childhood and Adolescence.** Thousands Oaks/London/New Dehli : Sage Publications, 232 pag., \$ 39,95.

Het boek ‘Transgenderism and Intersexuality in Childhood’ is verschenen in de Sage-reeks ‘Developmental Clinical Psychology and Psychiatry’, die focust op ontwikkelingspsychopathologie in de kinder- en jeugdijaren. De bedoeling van deze reeks is de huidige stand van zaken weer te geven inzake diverse kinderpsychiatrische onderwerpen en dit door een brug te slaan tussen theorie, onderzoek en kliniek. De uitgeverij kon geen twee betere auteurs aanspreken om een boek over genderidentiteitsproblematiek gestalte te geven dan Prof. Dr. P. Cohen-Kettenis, professor Medische Psychologie aan de VU Amsterdam, in binnen- en buitenland erkend als autoriteit terzake, en Prof. Dr. F. Pfäfflin, professor Psychotherapie en hoofd van de Forensische Psychotherapie Eenheid te Ulm (Duitsland), die reeds meer dan twintig jaar klinische ervaring heeft met transseksuelen en hierover regelmatig publiceert.

Dat de auteurs ervoor gekozen hebben om de onderwerpen interseksproblematiek en gender-identiteitsproblematiek samen onder de loep te nemen lijkt op het eerste zicht ietwat vreemd. Toch vind ik het een zeer goede keuze omdat het seksueel differentiatieproces en de ontwikkeling van genderidentiteit en genderrol zeer nauw met elkaar verweven zijn en de laatste jaren de biologische verklaringen voor genderidentiteitsproblematiek meer aandacht krijgen. Onze huidige kennis betreffende de relatie tussen (organiserende) sekshormonen en gendergedrag komt immers voort uit de “experimenten van de natuur”. Daarenboven stelt men toch vast dat intersekskinderen at risk zijn voor genderidentiteitsproblematiek.

Dit klinisch georiënteerd boek beschrijft in een achttal hoofdstukken de volgende onderwerpen. Eerst komt de normale seksuele differentiatie en genderontwikkeling aan bod met veel aandacht voor de cognitieve aspecten ervan en de rol van sekshormonen. Even wordt kort stilgestaan bij de crossculturele en historische gegevens die voorhanden zijn. Nadien wordt er een nauwkeurig medisch-psychologische beschrijving gemaakt van de diverse interseks-syndromen. De psychologische, biopsychologische en biologische theorieën van de atypische genderontwikkeling zijn het onderwerp van het vierde hoofdstuk. De drie daaropvolgende hoofdstukken, wat ongeveer de helft van het boek betekent, worden gewijd aan de klinische aanpak van de diverse stoornissen zijnde kinderen met interseksproblematiek, kinderen met genderproblemen en adolescenten met genderproblemen. Behalve aan de diagnostische procedure en diagnostiek wordt er veel aandacht geschonken aan de mogelijke interventies en diverse behandelingen. Aangezien Nederland één van de eerste landen is (samen met het Verenigd Koninkrijk) waar ook adolescenten vanaf de puberteit hormonaal kunnen behandeld worden, wordt de volledige diagnostische en behandelingsprocedure zeer uitvoerig uiteengezet. Prof. Cohen-Kettenis beschrijft zeer duidelijk waarom zij in geselecteerde gevallen dit dé goede behandelmethodevindt.

Zij schuwt de controverse niet en houdt een pleidooi “pro domo”, dat ze volgens mij in de toekomst zal winnen. Het laatste hoofdstuk gaat over de ethische en wettelijke aspecten van hormoontherapie alsook de wettelijke implicaties van geslachtsaanpassende operatie.

Elk hoofdstuk wordt afgerond met een samenvatting zodat, voor een lezer die minder geïnteresseerd is in een bepaald onderwerp, dit voldoende is om over te gaan naar het volgende hoofdstuk.

Dit boek heeft twee sterke punten: het is zeer vlot leesbaar en duidelijk, niet in het minst door de talrijke gevalsoverbeschrijvingen. Het tweede sterke punt is dat de auteurs de polemiek, die rondom sommige items bestaat, heel levendig weergeven zodat ze de lezer zelf mee laten participeren in de besluitvorming (bij voorbeeld over de vragen: ‘wanneer moeten intersekskinderen geopereerd worden’, ‘welke criteria moeten er gehanteerd worden’, enz...).

Alhoewel uitdrukkelijk wordt gesteld dat voor transgenderisme en interseksualiteit bij kinderen of adolescenten een doorverwijzing naar gespecialiseerde centra aan te bevelen is, ben ik toch van oordeel dat dit boek thuis hoort in de bibliotheek van alle kinderpsychologen en –psychiaters. De fundamentele kennis van de (gestoorde) seksotherdifferentiatie en genderontwikkeling kan enkel bijdragen tot een beter begrip van het gedrag en gevoelsleven van alle kinderen en jongeren.

Griet de Cuypere, psychiater

Seksuologische Tijdschriften

Archives of Sexual Behavior, 2004, 33, (1)

Letters to the Editor
N. McConaghy, S.M. James, C.C. Robertson, and J. LoPiccolo 1

Vaginal spasm, pain, and behavior: An empirical investigation of the diagnosis of vaginismus
E.D. Reissing, Y.M. Binik, S. Khalifé, D. Cohen, and R. Amsel 5

The psychological and interpersonal relationship scales: Assessing psychological and relationship outcomes associated with erectile dysfunction and its treatment
R.W. Swindle, A.E. Cameron, D.C. Lockhart, and R.C. Rosen 19

The effects of hysterectomy on sexual arousal in women with a history of benign uterine fibroids
C.M. Meston 31

Classical conditioning of sexual arousal in women and men: Effects of varying awareness and biological relevance of the conditioned stimulus
H. Hoffmann, E. Janssen, and S.L. Turner 43

The association of sexual dysfunction and substance use among a community epidemiological sample
S.D. Johnson, D.L. Phelps, and L.B. Cottler 55

Complex demodulation of cardiac interbeat intervals: Increased cardiac sympathovagal interaction during human sexual activity
V.K. Yeragani, R.Pohl, and R. Balon 65

Culture, Health & Sexuality, 2003, 5, (5)

‘I’ve got two men and one woman’: Ancestors, sexuality and identity among same-sex identified women traditional healers in South Africa
R. Morgan 375

Crossing the threshold: Engendered definitions of socially acceptable domestic violence in Chennai, India
V.F. Go 393

Perceptions of condom use among African American men who have sex with men
J.L. Peterson 409

Changing patterns of sexuality in northern Namibia: Implications for the transmission of HIV/AIDS
P. Mufune 425

Pre-sexual alcohol consumption and use of condoms: A European cross-cultural study
B. Traen 439

Culture, Health & Sexuality, 2003, 5, (6)

‘You are just whores; you can’t be raped’: Barriers to safer sex practices among women street sex workers in Cape Town
I. Pauw, and L. Brener 465

Culturally constructed relationships shape sexual and reproductive health in Bolivia
S. Paulson, and P. Bailey 483

‘It’s raining stones’: Stigma, violence and HIV vulnerability among men who have sex with men in Dakar, Senegal
C.I. Niang, P. Tapsoba, E. Weiss, M. Diagne, Y. Niang, A.M. Moreau, D. Gomis, A. Sidbé Wade, K. Seck, and C. Castle 499

‘Sick of AIDS’: Life, literacy and South African youth
C. Mitchell, and A. Smith 513

Culture, Health & Sexuality, 2004, 6, (1)

Rural children’s attitudes to people with HIV/AIDS in Mali: The causes of stigma
S. Castle 1

Gay and bisexual men’s experiences of bathhouse culture and sex: ‘Looking for love in all the wrong places’
D.J. Haubrich, T. Myers, L. Calzavara, K. Ryder, and W. Medved 19

Unwanted pregnancy and sexually transmitted infection among young women in rural Kenya
C. Nzioka 31

The intentions of gay men in taking an HIV test
C. Knussen, P. Flowers, and S. Church 45

The ‘natural’ body, God and contraceptive use in the southeastern United States
C. Woodsong, M. Shedlin, and H. Koo 61

Homophobia and the production of shame: Young people and same sex attraction
L. Hillier, and L. Harrison 79

Culture, Health & Sexuality, 2004, 6, (2)

An intercept study of persons attending traditional birth homes in rural southeastern Nigeria
C.O. Izugbara, and J.K. Ukwai 101

Researching young people’s sexuality and learning about sex: Experience, need, and sex and relationship education
J. Hirst 115

Intersubjectivity in the intrapsychic sexual scripting of gay men
D.K. Whittier, and R.M. Melendez 131

In forests and factories: Sexual behaviour among young migrant workers in Nepal
M.C. Puri, and J. Busza 145

Looking for a tall, dark, macho man ... sexual-role behaviour variations in Latino gay and bisexual men
A. Carballo-Diéguez, C. Dolezal, L. Nieves, F. Díaz, C. Decena, and I. Balan 159

International Journal of Impotence Research, 2003, 15, (6)

Relation of sex steroid hormones to genital tissue structure and arousal: A sampling of manuscripts discussing endocrinologic sexual dysfunction
I. Goldstein 389

Downregulation of androgen, estrogen and progesterone receptor genes and protein is involved in aging-related erectile dysfunction
M. Shirai, M. Yamanaka, H. Shiina, M. Igawa, M. Fujime, T.F. Lue, and R. Dahiya 391

Sex steroid hormones differentially regulate nitric oxide synthase and arginase activities in the proximal and distal rabbit vagina
A.M. Traish, N.N. Kim, Y-H. Huang, K. Min, R. Munarriz, and I. Goldstein 397

Efficacy of DA-8159, a new PDE5 inhibitor, for inducing penile erection in rabbits with acute spinal cord injury
B.O. Ahn, K.K. Kang, G.J. Ahn, J.W. Kwon, W.B. Kim, K-S. Kang, and Y-S. Lee 405

What to learn about sildenafil in the treatment of erectile dysfunction from 3-year clinical experience
B-P. Jiann, C-C. Yu, J-Y. Tsai, T.T. Wu, Y-H. Lee, and J-K. Huang 412

Role of some vasoactive mediators in patients with erectile dysfunction: Their relationship with angiotensin-converting enzyme and growth hormone
E.A. Hamed, A.R.M.A. Meki, A.A.A. Gaafar, and S.A. Hamed 418

Association between International Index of Erectile Function and axial penile rigidity in patients with erectile dysfunction
A.I. El-Sakka 426

Hemochromatosis and sexual dysfunction
C. Van Deursen, K. Delaere, and J. Tenkate 430

Factors associated with erectile dysfunction in male kidney transplant recipients
P. Rebollo, F. Ortega, C. Valdés, F. Fernández-Vega, T. Ortega, M. García-Mendoza, and E. Gómez 433

Human glans penis augmentation using injectable hyaluronic acid gel
J.J. Kim, T.I. Kwak, B.G. Jeon, J. Cheon, and D.G. Moon 439

Treatment satisfaction in patients with erectile dysfunction switching from prostaglandin E1 intracavernosal injection therapy to oral sildenafil citrate
F. Montorsi, S.E. Althof, M. Sweeney, F. Menchini-Fabris, F. Sasso, and F. Giuliano 444

Opposite effect of acute and subchronic treatments with *Ferula hermonis* on copulatory behavior of male rats
P. Zanoli, A. Benelli, M. Rivasi, C. Baraldi, F. Vezzalini, and M. Baraldi 450

Augmentation of glans penis using injectable hyaluronic acid gel
D.G. Moon, T.I. Kwak, H.Y. Cho, J.H. Bae, H.S. Parkand, and J.J. Kim 456

Topical administration of a novel nitric oxide donor, linear polyethylenimine-nitric oxide/nucleophile adduct (DS1), selectively increases vaginal blood flow in anesthetized rats
P. Pacher, J.G. Mabley, L. Liaudet, O.V. Evgenov, G.J. Southan, G.E. Abdelkarim, C. Szabó, and A.L. Salzman 461

Corporeal herniation after Nesbit plication with partial thickness shaving for congenital penile curvature
A. Minervini, G. Morelli, N. Dinelli, C. Selli, and R. Minervini 465

International Journal of Impotence Research, 2003, 15, Supplement 6

6th Congress of the European Society for Sexual Medicine, Istanbul, Turkey, November 16-19, 2003
 Podium Session 1: Basic science
F. Giuliano, and S. Ueckert 1

Podium Session 2: Pharmacotherapy
D. Hatzichristou, and F. Montorsi 3

Moderated Poster Session 1: Diagnosis
J. Cartledge, and R. Virag 6

Moderated Poster Session 2: Ejaculatory and sexual problems
P. Barnes, and A.F. Lozano 9

Moderated Poster Session 3: Surgery
D. Ralph, and S. Tellaloglu 13

Moderated Poster Session 4: Women sexual dysfunction
E. Akkus, and G. Wagner 16

Podium Session 3: Pharmacotherapy
H. Porst, and I. Saenz de Tejada 20

Podium Session 4: Ejaculatory and sexual problems
M. Sungur, and M.D. Waldinger 22

Moderated Poster Session 5: Pharmacotherapy
K.E. Andersson, and S. Minhas 25

Moderated Poster Session 6: Epidemiology and risk factors
M. Braun, and H. Kulaksizoglu 29

Moderated Poster Session 7: Basic science
U. Simonsen, and C. Stief 32

Moderated Poster Session 8: Endocrinology
J. Dean, and A. Ergen 36

Podium Session 5: Women sexual dysfunction
A. Giraldi, and I. Goldstein 39

Podium Session 6: Epidemiology
A.M. Morales, and F. Simsek 41

Moderated Poster Session 9: Peyronie, priapism, trauma
S. Richter, and F. Sasso 44

Moderated Poster Session 10: Sexual dysfunction
J. Breza, and Ö. Yaman 48

International Journal of Impotence Research. 2003, 15, Supplement 7

1st Latin American Erectile Dysfunction Consensus
 Costa do Saúipe, Bahia, Brazil, August 28-31, 2002
 Foreword
 1

Erectile dysfunction epidemiology
 2

Anatomy and physiology of erection: Pathophysiology of erectile dysfunction
 5

Assessment of the patient with erectile dysfunction
 9

Androgen deficiency in the aging male
 12

Psychogenic erectile dysfunction and ejaculation disorders
 16

Female sexual dysfunction
 22

Oral drug treatment of erectile dysfunction
 27

What to do when oral treatment fails?
 30

Erectile dysfunction: Surgical treatment
 33

Peyronie's disease
 36

Priapism
 41

Penis enlargement: Current status
 44

Turkish university students' attitudes toward rape
Z.B. Gölge, M.F. Yavuz, S. Müderrisoglu, and M.S. Yavuz 653

Androgyny, gender role behavior, and emotional intelligence among college students and their parents
D.D. Guastello, and S.J. Guastello 663

A qualitative investigation of women's and men's body image concerns and their attitudes toward aging
E. Halliwell, and H. Dittmar 675

Gender stereotypes: Children's perceptions of future compensatory behavior following violations of gender roles
F.M. Hughes, and C.E. Seta 685

Gender differences in ways of knowing: The context dependence of the attitudes toward thinking and learning survey
M.K. Ryan, and B. David 693

Sex Roles, 2004, 50, (1-2)

Here's looking at you, kid! A longitudinal study of perceived gender differences in mutual gaze behavior in young infants
R.T. Leeb, and F.G. Rejskind 1

Thirty years after the discovery of gender: Psychological concepts and measures of masculinity
A.P. Smiler 15

When the advantaged become disadvantaged: Men's and women's actions against gender discrimination
M.D. Foster, S. Arnt, and J. Honkola 27

Gender role self-concept and gender-typed communication behavior in mixed-sex and same-sex dyads
U. Athenstaedt, E. Haas, and S. Schwab 37

Race and beauty: A comparison of Asian and Western models in women's magazine advertisements
K. Toland Frith, H. Cheng, and P. Shaw 53

Hostility and anxiety differentially predict cardiovascular disease in men and women
N.S. Consedine, C. Magai, and S. Chin 63

Gender, age, and rape-supportive rules
V.N. Anderson, D. Simpson-Taylor, and D.J. Herrmann 77

Influence of gender roles on perceptions of teacher/adolescent student sexual relations
K.M. Dollar, A.R. Perry, M.E. Fromuth, and A.R. Holt 91

Mothers' reactions to children misbehaving in ways that can lead to injury: Implications for gender differences in children's risk taking and injuries
B.A. Morrongiello, and K. Hogg 103

Physical self-concept and sports: Do gender differences still exist?
A. Torhild Klomsten, E.M. Skaalvik, and G.A. Espnes 119

Factors related to mentor reports of mentoring functions provided: Gender and relational characteristics
T.D. Allen, and L.T. Eby 129

Sexual Abuse, 2004, 16, (1)

Psychopathy and sexual deviance in treated rapists: Association with sexual and nonsexual recidivism
M. Hildebrand, C. de Ruiter, and V. de Vogel 1

Stability of the interpretative risk percentages for the RRASOR and Static-99
D.M. Doren 25

A comparison of relational attitude and personality disorders in the explanation of child molestation

S. Bogaerts, G. Vervaeke, and J. Goethals 37

Engagement, denial, and treatment progress among sex offenders in group therapy
J.S. Levenson, and M.J. Macgowan 49

Approach versus avoidance goals in relapse prevention with sexual offenders
R.E. Mann, S.D. Webster, C. Schofield, and W.L. Marshall 65

Letter to the Editor: A comment on the first eport
E.J. Letourneau 77

Sexual & Relationship Therapy, 2004, 19, (1)

A sense of well being from good sex
K. Wylie 3

A brief review of the factors influencing sexuality after hysterectomy
C. Meston, and A. Bradford 5

Sexual decision making in young women
M. McCabe, and E. Killackey 15

The impact of sexual assault on heterosexual couples
V. Connop, and J. Petrak 29

Shame and domestic violence: Treatment perspectives for perpetrators from self psychology and affect theory
J. Brown 39

Promiscuity in a nationwide representative sample of male Greek-Cypriot adolescents
V. Hadjivassilis, K. Onisiforou, and M. Madianos 57

Foreplay, orgasm and after-play among Shanghai couples and its integrative relation with their marital satisfaction
Y. Guo, E. Ng, and K. Chan 65

Researching sexuality and sexual issues: Implications for the researcher?
H. Poole, D. Giles, and K. Moore 79

A group model for the treatment of problematic Internet related sexual behaviours
C. Osborne 87

An orgasm is... who defines what an orgasm is?
R. Levin 101

Literature review: A critical update
D. Bhugra 109

Sexuality and Disability, 2003, 21, (4)

From the Editor
S.H. Ducharme 239

Sexual aspects of women with Turner's syndrome
Z.Lew-Starowicz, W. Jez, T. Irzyniec, M. Kabzinska, and E. Bockowska 241

Training the interdisciplinary team in sexuality rehabilitation following spinal cord injury: A needs assessment
S. Booth, M. Kendall, P. Fronck, D. Miller, and T. Geraghty 249

Knowledge about Human Immunodeficiency Virus infection: The perceived risks of infection of Thai adolescents in a rural community
V. Wiwanitkit 263

Damaged sexual self-esteem: A kind of disability
K.S. Mayers, D.K. Heller, and J.A. Heller 269

Sexual experience of women with a physical disability: A comparative study
A. Vansteenwegen, I. Jans, and A.T. Revell 283